

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОБЩЕСТВАТА И ЗНАНИЕТО
ЦЕНТЪР ЗА ЕМПИРИЧНИ СОЦИАЛНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

ДАРИНА НИКОЛАЕВА ПЕЙЧЕВА

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ НА КАЧЕСТВОТО
НА ЕМПИРИЧНОТО СОЦИОЛОГИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ

ПРИМЕРЕН МОДЕЛ ЗА ОЦЕНКА НА КАЧЕСТВОТО
НА ЕМПИРИЧНО СОЦИОЛОГИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД
ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНА И НАУЧНА СТЕПЕН
„ДОКТОР” ПО СПЕЦИАЛНОСТ „СОЦИОЛОГИЯ”,
шифър 05.11.01

Научен ръководител: проф. дсн Ат. Атанасов

София
2013 г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на разширено заседание (семинар) на Центъра за емпирични социални изследвания към Института за изследване на обществата и знанието при БАН въз основа на Заповед № РД09-67/09.05.2013 г.

Дисертацията се състои от въведение, изложение в четири глави, заключение, приложение и литература в общ обем от 255 страници. В цитираните библиографски източници са посочени общо 175 заглавия, от които 32 заглавия на български език и 143 на английски език.

Оформени са 13 фигури и 6 таблици.

Публикациите по темата са 2.

Научните доклади по темата на дисертацията са 8.

Защитата на дисертационния труд ще се проведе на .....
от .....ч в зала .....на .....
на заседание на избрано от Научния съвет на ИИОЗ жури.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в канцеларията на ИИОЗ, ул. Московска № 13а.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

ВЪВЕДЕНИЕ	5
Първа глава. КАЧЕСТВО НА ЕМПИРИЧНОТО СОЦИОЛОГИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ: ДЕФИНИРАНЕ, ОЦЕНЯВАНЕ, ПРОБЛЕМИ	12
1. Дефиниции и концепции за качество на емпиричното социологическо изследване (ЕСИ): обзор на специализираната литература	12
1.1 Дефиниции за качество на ЕСИ	13
1.2 Ключови концепции за качество на ЕСИ: основни характеристики, предимства и недостатъци	19
2. Оценка на качеството на емпиричното изследване: методи и инструменти	29
2.1 Нива на оценка на качеството на емпиричното изследване	31
2.2 Методи и инструменти за оценка на качеството на емпиричното изследване	34
3. Основни изводи	42
Втора глава. ОБЩА ГРЕШКА НА ОЦЕНКАТА: КОНЦЕПТУАЛНА ОСНОВА В МЕТОДОЛОГИЯТА НА ЕМПИРИЧНОТО СОЦИОЛОГИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ И КЛЮЧОВА КОНЦЕПЦИЯ ЗА КАЧЕСТВО	44
1. Уводни бележки	44
2. Класификация на грешките в контекста на емпиричното социологическо изследване (ЕСИ)	45
3. Основни компоненти на общата грешка – същност, ефекти, измерване, представяне	61
3.1 Грешки при ненаблюдение: Грешка на обхвата и грешка поради неотговаряне	61
3.1.1 Грешка на обхвата	62
3.1.2 Грешка поради неотговаряне	71
3.2 Грешки при наблюдение: Грешки при набиране и обработка на индивидуалната информация	82
3.2.1 Грешка при набиране на индивидуалната информация	83
3.2.2 Грешка при обработка на първичната информация	107
3.3 Стохастична грешка	117
4. Изводи	121
Трета глава. КАЧЕСТВО НА ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИЯ ПРОЦЕС: ПРИМЕРЪТ НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ СРАВНИТЕЛНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ. ИНСТРУМЕНТИ ЗА ОЦЕНКА НА КАЧЕСТВОТО НА ПРОЦЕСА НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ	123
1. Уводни думи	123
2. Програмата на ЕСИ през перспективата на „качеството”	123
3. Предизвикателства пред осигуряването на „качество” при международните сравнителни изследвания	126
3.1 Специфики на процеса на международното сравнително изследване	127
3.2 Стандарти за качество при международните сравнителни изследвания	132
4. Инструменти за оценка на качеството на процеса на статистическото	

изследване	136
4.1 Ключови променливи на процеса на статистическото изследване	138
4.2 Въпросник за самооценка на ръководителите на изследвания в Европейската статистическа система (DESAP)	146
4.3 Международен стандарт за маркетингови и социални изследвания ISO 20252: 2006	155
5. Изводи	168

Четвърта глава. ПРИМЕРЕН МОДЕЛ ЗА ОЦЕНКА НА КАЧЕСТВОТО НА ЕМПИРИЧНО СОЦИОЛОГИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ ЧРЕЗ ВЪПРОСНИК ЗА САМООЦЕНКА **170**

1. Примерен модел за оценка на качеството на Четвъртото издание на Европейското социално изследване (ESS) в България чрез въпросник за самооценка (чек лист)	170
1.1 Изисквания на метода на самооценка. Ограничения	171
2. Подготовка на самооценката	172
2.1 Конструирание на въпросника за самооценка	173
3. Апробиране на въпросника за самооценка	177
3.1 Придържане към методологическите стандарти на ESS	178
3.2 “Допълнителни усилия” за повишаване на качеството на ESS в България при четвъртото му издание	188
4. Заключителни и методически бележки. Основни изводи.	202

ЗАКЛЮЧЕНИЕ **209**

ПРИЛОЖЕНИЕ: ВЪПРОСНИК ЗА САМООЦЕНКА **217**

БИБЛИОГРАФИЯ **244**

ВЪВЕДЕНИЕ

1. Актуалност на проблема

Проблемите на качеството на емпиричното социологическо изследване (ЕСИ) получават все по-голямо внимание в европейската и световната изследователска практика. Амбицията да се проектират и реализират ЕСИ на най-високо научно равнище става особено видима в контекста на международните сравнителни изследвания. Причина за това са различните изследователски практики, различният национален и културен контекст и, същевременно, изискванията за сравнимост, съгласуваност и точност на набираната емпирична информация. При липсата на ясни и еднозначни методологически правила, при отсъствието на строги методологически стандарти изследователската работа е обречена на неуспех. За да се преодолее тази трудност и за да се осигури високо качество на изследователските процеси и продукти¹, в практиката на международните сравнителни изследвания все по-често се разработват методологически стандарти за качество², чрез които се унифицира (доколкото е възможно) реализацията на изследователската програма на ЕСИ при отделните национални екипи. Една подчертано добра практика е придържането към тези стандарти за качество и за осигуряване на високо научно равнище на националните ЕСИ.

Разработването и прилагането на стандарти за качество обаче отправя редица изисквания към последваща оценка на съответствието между реализацията на изследователската програма на ЕСИ и съответните стандарти. Опитът тук, дори и на водещи международни изследователски организации, е ограничен и се свежда до наблюдението и документирането на основните показатели за качество на данните и процесите при ЕСИ. В практиката на ЕСИ, както в чужбина, така и у нас, винаги присъстват определен брой показатели и съответни процедури за контрол и оценка, но все още няма отработени и надеждни механизми за цялостен контрол и оценка на качеството на ЕСИ.

И докато теорията и практиката на международните сравнителни изследвания все още търси методологически решения за последващото оценяване на провежданите ЕСИ от отделните национални екипи, то приносът на европейската и световната статистическа практика в това направление вече е значителен. През последните няколко години статистическата служба към Европейската комисия (Евростат) обосновава и представя методи и инструменти за систематична оценка на качеството на статистическото изследване. Част от тези инструменти (напр. индикатори за качество, доклади за качество) се ползват и в момента в практиката на ЕСИ, у нас, и в чужбина, а други (напр. самооценка, одит) биха намерили успешно приложение след подходяща адаптация. Нещо

---

¹ Процесите и продуктите на ЕСИ в дисертацията се разглеждат в широкия смисъл на техните определения. Изследователският процес се отнася до последователното изпълнение на етапите (и елементите на етапите) на научноизследователската дейност (подготовката и изпълнението на ЕСИ); а резултатът от реализацията на тази дейност е специфичният изследователски продукт (емпиричната информация, на основата на която се постига емпиричното знание).

² Терминът „стандарти“ се употребява в смисъла на дефиниране, още в самото начало на изследователския проект, на ясни методологически правила, които обхващат широк набор от параметри – от тези, върху които изследователят има пълен контрол (напр. модела на извадката, методите за апробиране на въпросите и въпросниците, документирането на изследователските процедури, и др.), до тези, върху които контролът е ограничен (напр. нивото на отговаряне) (Lynn, 2003). Разработваните стандарти за качество често са част от по-широката програма по осигуряване, контрол и оценка на качеството на ЕСИ.

повече, адаптирането на успешно работещи механизми за оценяване на качеството на статистическото изследване и приложението им в практиката на ЕСИ е важна стъпка в развитието на методологията на оценяването и контрола на качеството на ЕСИ; и в процеса на непрекъснатото подобряване на качеството на ЕСИ като цяло.

В българската изследователска практика все още не се отделя нужното внимание на проблемите на качеството и подходите към неговото осигуряване, контролиране и оценяване. Или, доколкото това се прави, то не е систематично, а епизодично - насочено към определени елементи от програмата на ЕСИ. Различно е и вниманието върху проблематиката в академичната и извънакадемичната практика³. Включването на български изследователски екипи в международни сравнителни проекти обаче е предпоставка за навлизане на добрите примери при осигуряването на високо равнище на научните изследвания и в националната практика. Участието на България и на български изследователски екипи в международни изследователски проекти (вече) е значително и регулярно. Като членове на европейската и световната научноизследователска общност, българските екипи се изправят пред предизвикателството да усвоят и прилагат световните стандарти за качество в националната изследователска практика. Контролът и оценката на качеството, придържането към възприетите стандарти обаче остават подценявани, именно поради отсъствието на механизми, които да надхвърлят рамките на фрагментарните оценъчни действия.

2. Изследователска теза

Основна изследователска теза в дисертационния труд е, че **придържането към методологически стандарти за качество е предпоставка за осигуряването на високо научно равнище на ЕСИ. Установяването на степента на съответствие между методологическите изисквания и провеждането на ЕСИ на практика, обаче, предполага наличието на ефективни механизми за оценка. Необходима е цялостна система за контрол и оценка на качеството на ЕСИ.** В европейската и световната статистическа практика в това отношение съществуват обосновани, апробирани и успешно работещи решения, които могат да бъдат адаптирани и прилагани и в практиката на ЕСИ, както в България, така и в чужбина.

Настоящият дисертационен труд изследва проблема за качеството на ЕСИ, акцентирайки върху методологическите му аспекти – първо, за да повиши знанието, както на изследователите, така и на потребителите на емпиричната информация, по проблеми на качеството на ЕСИ – неговото осигуряване, контрол и оценяване; и второ – за да потърси и

---

³ В традициите на българската социологическа школа (напр. организацията и провеждането на социологическите изследвания на религията (1962 г.) и на града и селото (1968 г.), както и в практиката на съвременните социологически изследвания в България, и специално в провежданите от Института по социология на БАН (сега Институт за изследване на обществата и знанието), могат да се посочат редица примери на висока възискателност към различни методологически, методически и организационни аспекти на качеството на ЕСИ. Така проблемът „качество“ като че ли се изправя с по-голяма сериозност пред извънакадемичната изследователска общност. Международните сравнителни изследвания и методологическите стандарти за качество обаче по необходимост предлагат решение на проблема с качеството и създават предпоставки за изравняване на стандартите, както между чуждата и българската изследователска практика, така и между академичната и извънакадемична изследователска общност в България.

предложи механизми за ефективен цялостен контрол и оценка, които да надхвърлят рамките на фрагментарните оценъчни действия върху някои етапи и елементи на ЕСИ.

Изложението многократно препраща към мащабни международни представителни сравнителни изследвания като добър пример при организацията и провеждането на ЕСИ и разработването и прилагането на стандарти за качество при ЕСИ; но и като пример за навлизането на добри практики при осигуряването на високо научно равнище на ЕСИ в националните контексти. Вниманието често се насочва и към опита на Евростат при приложението на успешни методически решения за оценяването на качеството на провежданите проучвания. Водеща е презумпцията, че както придържането към методологически стандарти за качество, така и конструирането или адаптирането на инструменти за цялостен контрол и оценка, могат да намерят ефективно приложение в националната изследователска практика. Нещо повече, въвеждането на съответните процедури по осигуряване, контрол и оценяване на качеството на ЕСИ в българската практика ще повиши от една страна доверието в крайния изследователски продукт, а от друга – престижа на изследователската гилдия.

3. Цели и задачи на дисертационния труд

Целите на дисертацията са методологически и имат теоретичен и научно-приложен характер:

- i. да се изследват **проблеми на качеството на ЕСИ**, като се осветлят нерешени въпроси и продължаващи методологически търсения; и
- ii. да се предложат **конкретни методологически и практически решения за цялостен контрол и оценка на качеството на ЕСИ**.

Изследователските цели са конкретизирани до следните **основни задачи**:

първо, да се изяснят дефинициите и да се идентифицират основните концепции за качество на ЕСИ; да се направи оценка на техните предимства, приложимост и ограничения;

второ, да се обоснове и операционализира ключовата концепция за третиране на проблемите на качеството в контекста на ЕСИ; да се конструира набор от индикатори за оценка и контрол на качеството на ЕСИ;

трето, да се изследват възможностите на предлаганите в европейската и световната статистическа теория и практика методи и инструменти за контрол и оценка на качеството на статистическото изследване; и

четвърто, да се направи опит за адаптиране на конкретен метод и инструмент от международната статистическата практика за оценяване на качеството на ЕСИ, проведено в България; и

пето, да се апробира предложеното методологическо решение за оценка на качеството върху конкретното ЕСИ.

4. Изследователски дейности

За постигането на поставените цели и задачи в настоящия дисертационен труд се реализират следните **изследователски дейности**, с помощта на които се осигурява необходимата **информационна база за анализ**:

➤ **Анализ на литературните източници по темата.** Направен е преглед на специализираната българска и световна методологическа литература, засягаща проблемите

на качеството на ЕСИ. Специално внимание се отделя на концепциите за качество в контекста на ЕСИ, както и на съвременните постижения в разработването и прилагането на механизми за оценка и контрол на качеството на емпиричното изследване.

➤ **Операционализация на ключовата концепция за качество на ЕСИ и идентификация на индикаторите за качеството на ЕСИ.** Детайлно се разглежда ключовата концепция, предлагаща насоки за решаване на проблемите на качеството на ЕСИ – концепцията „Обща грешка на оценката” (*Total Survey Error, TSE*); и се конструира набор от индикатори за оценка на качеството на ЕСИ.

➤ **Адаптация на метод за оценка на качеството, конструиране и апробиране на инструмент за оценка на качеството върху конкретно социологическо изследване.** Разработеният инструмент за оценка на качеството се апробира върху конкретно ЕСИ - Четвъртото издание на Европейското социално изследване (ESS) в България.

5. Ограничения на изследването

Съдържанието на дисертационния труд е подчинено на няколко важни **ограничения**:

1. Проблемите на качеството се разглеждат в контекста на репрезентативните емпирични социологически изследвания, като масов случай. Но някои от представените методически решения могат да бъдат използвани и при изчерпателни, и при други извадкови социологически изследвания.

2. Приложението на метода на самооценка се ограничава до фазите на подготовка, конструиране и апробиране на въпросника за самооценка. Конструираният инструмент за самооценка е ограничен до етапите и елементите на етапите на конкретното изследване, реализирани в България. Това са процедурите по разработване на извадката, превода на инструмента за набиране на първична информация, провеждането на пробно изследване, набирането на първичните данни, контрола на теренната работа, въвеждането на индивидуалната информация, както и някои процедури по приспособяване на данните; не се включва статистически анализ на данните. Въпросникът за самооценка се ограничава до статистическите характеристики за точност на оценките и не включва нестатистически индикатори за оценка на качество на проведеното изследване.

3. В дисертационния труд се разглежда първата версия на Международния стандарт за маркетингови и социални изследвания ISO 20252 - от 2006 г., актуална в периода на разработване на теоретичната рамка на дисертацията, конструирането и апробирането на въпросника за самооценка. От ноември 2012 г. стандартът има обновена версия - ISO 20252:2012⁴. За целите на конструирането на инструмента за самооценка дисертацията се ограничава до изискванията на ISO 20252 (2006) към количествените методи и прякото интервю.

---

⁴ До новата версия на стандарта няма свободен достъп, но Консултативният съвет по стандартите за качество в областта на маркетинговите и социалните изследвания (MRQSAB, 2012) прави анализ на измененията между двете версии на стандарта ISO 20252 – от 2006^{та} и 2012^{та} година. Анализът показва, че по отношение на представените в дисертацията аспекти, ISO 20252:2012 не оказва влияние, тъй като няма премахнати изисквания или съществени изменения.

СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Глава първа.

Качество на емпиричното социологическо изследване: дефиниране, оценяване, проблеми

Първа глава въвежда в изследователската проблематика – качеството на емпиричното социологическо изследване, като изяснява концепцията чрез обзор на специализираната методологическа литература. Дефинициите и концепциите за качество на емпиричното социологическо изследване са представени в тяхното хронологично и концептуално развитие. Обсъждат се предимствата и недостатъците на ключовите концепции за качество на емпиричното социологическо изследване. Представят се методите и инструментите за (цялостна) оценка на качеството на статистическото изследване, прилагани от Статистическата служба на Европейския съюз (Евростат), с презумпцията, че след подходяща адаптация те биха намерили успешно приложение и в практиката на емпиричните социологически изследвания.

Традиционно в методологическата литература общата грешка на оценката⁵ (*Total Survey Error, TSE*) се приема като ключов индикатор за качеството на данните от ЕСИ. **Общата грешка на оценката се дефинира чрез точността**⁶ (*accuracy*) и се измерва посредством средната квадратична грешка⁷ (*Mean Square Error, MSE*) (Groves и Lyberg, 2010: 850). Впоследствие средната квадратична грешка, като индикатор за качество на изследователския продукт, се оказва недостатъчна, за да отговори на изискванията за качество на потребителите на емпирични данни. Така през 2000-та година терминът „качество” вече обхваща множество характеристики на изследователския продукт, които потребителите на емпиричната информация смятат за важни - например, релевантност, навременност, достъпност и яснота, сравнимост и съгласуваност. Точността (вече) не е единственият индикатор за качество. Качеството обхваща набор от индикатори, които отговарят на потребителските нужди, а точността е само един от тях.

Biemer и Lyberg (2003) - привърженици на многомерната концепция за качество - същевременно обосновават точността като „опорната точка” на качеството. Ако данните са неточни, това, че те са релевантни, навременни, достъпни, сравними, съгласувани, няма да бъде от полза за изследователя. **Без точността другите качествени характеристики са неуместни.** Акцентът върху точността се откроява и в работата на Salant и Dilman (1994), Czaja и Blair (2005), и др. Тези автори също защитават схващането, че изследването е с високо качество, ако са положени всички възможни мерки за ограничаване на величината на потенциалните грешки още на етапа на планиране

---

⁵ Общата грешка на оценката (*TSE*) представлява степента на различие между регистрираната информация и онази, която се смята за действителна (Lessler, 1984: 405). Тя интегрира всички източници на грешка в оценките от ЕСИ.

⁶ Дефиницията за точност в специализираната литература се припокрива с тази на общата грешка на оценката: точността се отнася до „приближението” на измерените, регистрираните до истинските, достоверните стойности на параметрите. Точността на всяка оценка е повлияна едновременно от стохастичната и нестохастичната грешка, случайна и систематична грешка (U.S. Federal Committee on Statistical Methodology, 2001; Eurostat, 2000; Statistics Canada, 2002; и др.).

⁷ Средната квадратична грешка измерва ефектите на всички грешки върху оценката (Biemer, 2010: 27).

на изследването. Планирането на ЕСИ е в основата на постигането на високото научно равнище на социологическите изследвания и според специализираната българска литература. Според Чакалов (1974), ефективният завършек на едно изследване изисква задълбочена и добросъвестна работа на всеки от етапите на ЕСИ, но най-важен и труден е първият – планирането на изследването. От неговия сполучлив или несполучлив ход се предопределя успехът на изследването. Осветляването на проблемите при етапите и елементите на етапите на ЕСИ, пише Михайлов (1980), е предпоставка за неговата подготовка и провеждане на високо научно равнище. Така, в българската методологическа и методическа литература осигуряването на научното равнище на емпиричните изследвания се адресира чрез третиране на проблемите на планирането, организацията и провеждането на емпиричните социологически изследвания (Чакалов, 1974; Съикова и Чакалов, 1977; Михайлов, 1980; и др.). А качеството на изследователския продукт от ЕСИ посредством основните показатели за качество на информацията от ЕСИ - представителността (валидността на информацията за цялата генерална съвкупност) и достоверността ѝ (адекватната регистрация на информацията) (Михайлов, 1980). „Само двете в единство осигуряват научността на информацията” Михайлов (1980: 181). Viemer и Lyberg (2003), също приемат, че неточностите в данните произтичат от несъвършенства в основните изследователски процеси; затова е важно да се контролират ключовите променливи в процеса, които имат най-голям ефект върху характеристиките на изследователския продукт, като точността на данните (Viemer и Lyberg, 2003: 14). Така авторите (2003) разглеждат изследването като система от взаимосвързани и взаимно допълващи се действия и процеси, които трябва да бъдат добре интегрирани и контролирани, за да се произведе качествен продукт. Систематичният подход към качеството на ЕСИ е добре познат като „качество на три нива” (quality at three levels) – качество на продукта, качество на процеса и качество на организацията.

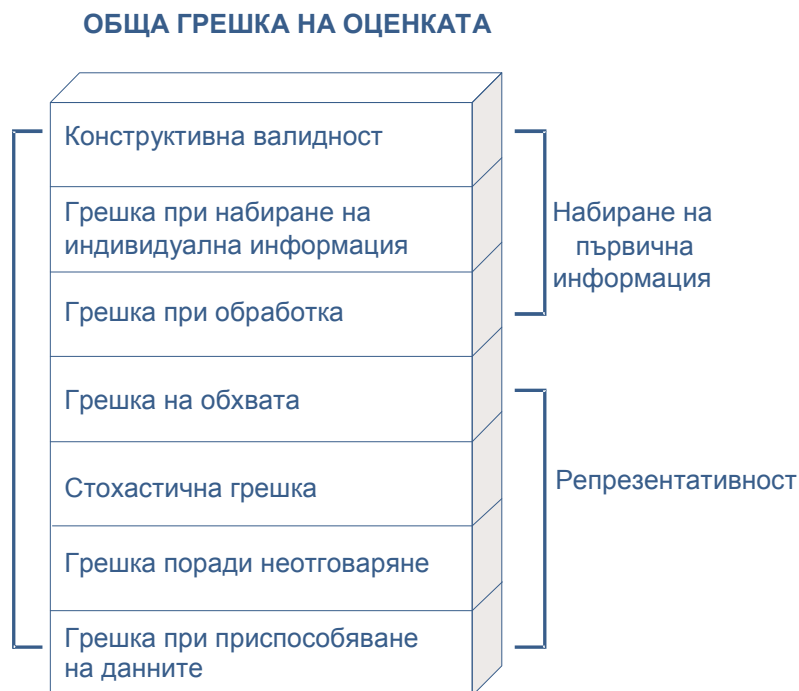
Обзорът на специализирана литература по проблемите на качеството на ЕСИ позволява да се направи заключението, че няма еднозначна дефиниция за „качество” на емпиричното социологическо изследване. Този сложен аспект на теорията и методологията на ЕСИ напълно логично не намира израз и в унифицирана концепция за качество на ЕСИ, което е и предпоставка проблемът „качество” да се третира разнопосочно. Концепциите за качество на ЕСИ са много – „Обща грешка на оценката”, „Годност за употреба”, „Цялостно управление на качеството”, „Качество на три нива” и др. Те адресират отделни аспекти на качеството на ЕСИ – качеството на изследователския процес, качеството на изследователския продукт, качеството на изследователската организация, или пък всички тези аспекти едновременно. Всяка концепция оценява качеството на ЕСИ посредством различни индикатори и се стреми да преодолее ограниченията на предходните концепции.

В контекста на ЕСИ общата грешка на оценката (TSE) е в основата на всяка концепция за качество. Общата грешка на оценката е доминиращата парадигма и в методологията на ЕСИ. Тази концепция провокира изследователския интерес и се представя детайлно в дисертационния труд.

Концепцията „Обща грешка” (фиг. 1) описва статистическите характеристики на оценките като интегрира различните източници на грешки. Но неоспоримото ѝ предимство не се ограничава до цялостното обхващане на източниците на грешки в изследването, тази концептуална рамка обръща цялостно внимание и на изследователския процес. Ефектът на общата грешка върху точността на данните трудно може да бъде (количествено) измерен и

това се превръща в основна слабост на концепцията. Всяка друга концепция за качество стъпва върху общата грешка като методологическа основа, като добавя и нови нестатистически индикатори с цел да отговори на растящите изисквания за качество на потребителите на изследователските продукти. Някоя от тях обаче не намира подход към трудно измеримите компоненти на общата грешка.

Фиг. 1 Концепцията „Обща грешка на оценката“

Източник: Survey Research Center, 2010; Groves и др., 2004;

Друга слабост на концепцията е липсата на ориентация към потребителя, която бива преодоляна от **концепцията за качество „Годност за употреба“** (Survey Research Center, 2010). В контекста на емпиричните изследвания втората концепция интегрира към концепцията на „Общата грешка на оценката“ други предимно нестатистически характеристики за качество (напр. сравнимост, съгласуваност, релевантност, навременност, достъпност и др.). Някои изследователски организации стигат до убеждението, че общата грешка на оценката (измервана чрез средната квадратична грешка) вече не е единственият измерител за качество на данните и **добавят други критерии за оценка на продукта, които отговарят на изискванията на потребителите**. Това е и концепцията, която най-често намира приложение при мащабни международни сравнителни изследвания, където обоснован приоритет намират индикатори като сравнимост и съгласуваност, релевантност.

Концепцията „Цялостно управление на качеството“ (TQM) насочва усилията към ангажиране на всички членове на организацията (изследователи, изследователски екипи и т.н.) **при непрекъснато подобряване на елементите от изследователския процес**. Основната презумпция е, че всеки компонент от изследователския процес, индивидуално и във връзка помежду им, допринася пряко или непряко към крайния продукт на ЕСИ (Loosveldt, Catrton, и Billiet, 2004). В комбинация с концепциите „Обща

грешка” и „Годност за употреба” има широко приложение при международните сравнителни изследвания (Survey Research Center, 2010).

Концепцията „Качество на три нива” (Lyberg и Biemer, 2008) **интегрира основните компоненти от всички изброени концепции за качество като обхваща последователно продукта, процеса и организацията при провеждането на ЕСИ. Качеството на продукта** е наборът от характеристики на продукта, в идеалния случай установени с основните потребители. **Качество на процеса** определя качеството на продукта. Ако процесът е добре планиран и стриктно контролиран по време на реализацията си, продуктът от този процес ще бъде с добро качество. **Качество на организацията** се разглежда като вземане на решения за качеството на процеса. Ако организационните характеристики като компетентност, иновативност и лидерство липсват, тогава организацията е неспособна да разработи надежден процес, който да реализира качествен продукт.

Адаптацията и приложението на една или друга концепция за качество е избор на изследователската организация и нейната цялостна нагласа към подобряване на качеството на ЕСИ. **Изборът на концепция за качество обаче е предусловието за последващо оценяване на качеството на изследователските процеси и продукти** (в организацията).

Цялостната оценка на качеството е трудна задача и опитът на емпиричните социологически изследвания (ЕСИ) в тази област - както у нас, така и в чужбина, е още ограничен. Такива опити не липсват, като се адресират отделни аспекти на качеството на ЕСИ. Българската социологическа практика, например, познава специално конструиран инструмент за оценка на ефективността на ЕСИ. Атанасов, Георгиева и Молхов (1992) изграждат система от показатели за оценяването на ефективността на ЕСИ, като същевременно конструират инструмент за измерването ѝ⁸. В практиката на международните сравнителни изследвания (напр. Международната програма за социални изследвания (ISSP) и Европейското социално изследване (ESS) също са разработвани различни инструменти за оценка на качеството на отделни аспекти от провеждането на теренната работа от националните екипи. **Усилията в тази насока на Европейската статистическа система (ЕСС) обаче са много сериозни.** В последните години Евростат обосновава и ефективно прилага в практиката си редица методи и инструменти за цялостна систематична оценка на качеството на статистическото изследване (СИ), които биха намерили успешно приложение и в практиката на ЕСИ, след подходяща адаптация⁹. Методическите решения, осветлени и прилагани в рамките на ЕСС, не са ограничени до практиката на статистическото изследване; те, като цяло, са релевантни за всички емпирични изследвания и множество области на научното познание и практиката.

Приложението на методите за оценка на качеството (Eurostat 2007b) обаче, разчита на някои предварителни условия – 1) необходима е основна информация за процесите и данните, които ще се оценяват (базисна и систематична документация за изследователските продукти и процеси); и 2) **вътрешен или външен стандарт** (напр.

---

⁸ Авторите (1992) разглеждат ефективността на ЕСИ като отношение на постигнатите резултати – тяхната величина и качество – към разходите, направени за тяхното постигане (Атанасов, Георгиева, и Молхов, 1992: 62). Според Георгиева и Молхов (1988) едно ЕСИ е ефективно в собствен смисъл, ако осигурява качествена информация чрез оптимални разходи на време, човешки усилия и финансови средства (1988: 98).

⁹ Знае се, че в „большинството случаи” ЕСИ имат характер на статистически изследвания (Чакалов, 1974: 10) и взаимодействат методологията и методиката на статистическите изследвания. Това е и основанието опитът на европейската статистика при оценяване на качеството на СИ да се разгледа с презумпцията, че някои от представените методи могат да бъдат успешно прилагани и при ЕСИ.

насоки за качество, минимум стандарти, ISO стандарти) като референтен модел, спрямо който ще бъде правена оценката (Eurostat, 2007b).

Евростат (2007с) разграничава три нива на оценка на качеството на емпиричното изследването (фиг. 4).

Фиг. 4 Нива на оценка на качеството на емпиричното изследване

Източник: Eurostat, 2007с

Методите на първото ниво (докладване на качеството, изчисляване на индикатори, наблюдение на променливи на процеса) се определят като първи набор от методи - задължителен минимум - преди въвеждането на методите за оценка на качеството от второ и трето ниво. **Методите от второто ниво** (самооценка и одит) оценяват информацията, набрана на първото ниво, спрямо вътрешни или външни стандарти. **Методите на третото ниво** (етикет за качество и сертифициране) имат общата цел да дадат гаранция за качество на основата на съответствие с набор от определени външни на организацията изисквания. Тези методи също (често) засягат отделни аспекти на качеството. Евростат (2007b) разграничава три аспекта: 1) характеристиките на изследователския продукт; 2) възприемането на продукта от потребителя; и 3) характеристики на изследователския процес¹⁰. Методите от първото ниво на оценка (често) са разработени за оценка на един от тези три аспекта. **Самооценката, одитите, етикетите за качество и сертификацията могат да обхванат всичките три аспекта едновременно.**

Субектът на контрол и оценяване при отделните подходи също е различен и зависи от целта на изследователите и изследователската организация. Например методът на самооценка е разработен за целите на „вътрешното“ оценяване и в този смисъл не разчита

¹⁰ Оценката на качеството на статистическото изследване, според Евростат, трябва да обхваща всички три аспекта на качеството едновременно (Eurostat, 2007b).

на „външен” контрол; оценката е систематична, но субективна. При външния одит субектът на контрол е външен независим одитор.

Самооценката (както и одитът) Евростат (Eurostat, 2007b) определя като „много силен” подход, защото позволява на изследователската организация да проверява своите процеси и продукти спрямо референтен модел. Резултатът (и при двата метода) е идентифициране на възможностите за подобряване на изследователските процеси и продукти. Самооценката се извършва от лицето или от екипа, пряко ангажирани с реализирането на изследването – обект на оценка. Евростат (2007b) откроява четири основни етапа при предприемане и реализиране на самооценка (фиг. 5).

Фиг. 5 Процесът на самооценка

Самооценката може да бъде направена и спрямо външни стандарти, като ISO нормите, ISO 9000 или ISO 20252. Познат в статистическата практика модел за самооценка е програмата на Евростат – DESAP (Development of Self-Assessment Programme) и разработеният за целта Въпросник за самооценка на ръководителите на изследвания (Eurostat, 2006).

Някои от методическите решения, осветлени и прилагани в рамките на Европейската статистическа система, са добре познати и използвани в практиката на ЕСИ, както в чужбина, така и у нас; други са нови и непознати, но изследователят трябва да усвои и постепенно да адаптира към работата си за целите на непрекъснато подобряване на качеството на емпиричните социологически изследвания.

Глава втора.

Обща грешка на оценката: концептуална основа в методологията на емпиричното социологическо изследване и ключова концепция за качество

Втора глава разглежда детайлно ключовата концепция за качество в контекста на емпиричното социологическо изследване – концепцията „Обща грешка на оценката”. Тази концептуална рамка се операционализира посредством преглед на наличните класификации на грешките при емпиричните социологически изследвания. Операционализацията на концепцията позволява последващото ѝ декомпозиране на съставните ѝ компоненти и разглеждане на всеки от компонентите на общата грешка самостоятелно. Целта е да се разбере същността на всеки тип грешка: какви са ефектите ѝ върху изследователския продукт и как се измерва величината ѝ. Допълнително се прави опит да се конструира система от ключови индикатори за оценка и контрол на качеството на данните и процесите в емпиричното социологическо изследване.

Аналитичният коментар върху класификациите на грешките при ЕСИ в българската и в чуждата теория и практика позволява да се направи констатацията, че двете **основни концептуални деления на общата грешка на оценката – съответно на стохастични¹¹ и нестохастични¹² грешки, и на случайни¹³ и систематични¹⁴ грешки – я третираат по различен начин**. Първата типология се обляга на теоретичните и методологическите постижения при измерването на единия компонент на грешката – стохастичния - и трудностите при измерване величината на другия компонент – нестохастичния.

---

¹¹ Стохастичните грешки са присъщи само на представителните извадкови изследвания и са свързани с факта, че не се изучават всички единици на генералната съвкупност и по силата на действието на случайни фактори възниква разлика между характеристиките на извадката и характеристиките на генералната съвкупност (Съйкова, 1979).

¹² Нестохастичните грешки са характерни за всички съвкупностни оценки и обхващат сбора от грешки, които могат да се появяват във всички елементи и етапи от процеса на производството на статистическата информация – от избора на измерителя, през наблюдението и регистрацията, пренасянето на данните от едни носители на други, обработката, обобщенията и анализа (Съйкова, 2000).

¹³ Случайните (несистематични) грешки (при регистрацията) са грешките, които се допускат както в едната, така и в другата посока спрямо значенията на изследвания признак и имат свойството в общия си брой да се компенсират взаимно (Станев и др. (1979), Атанасов (1990), Гатев (1991)).

¹⁴ Систематичните грешки се явяват многократно и влияят само в една посока – за надценяване или подценяване на дадено явление; изменят истинските определения на статистическия признак само в една посока (Гатев, 1991).

Нестохастичната грешка обаче обхваща множество различни източници на грешки, чието третиране изисква различни методологически подходи. Това именно е и изходната постановка на втората типология (доминираща в чуждата изследователска практика), която адресира детайлното изучаване на всеки източник на грешка поотделно, а ефектите му се представят чрез случайните и систематичните грешки. При втората типология на общата грешка на оценката определящ е не критерият „количествено измерване” на отделните компоненти, а изучаването на възможностите за измерването им, ограничаването и контролирането на ефектите им.

Допълнително прегледът на специализираната литература позволи да се открие проблемът „игнориране на ключови компоненти на общата грешка” със съществена важност за качеството на ЕСИ. Причината отново се свежда до измерването или по-точно до трудността при измерването на отделни компоненти на общата грешка. В чуждата практика обаче ясно е аргументиран въпросът, че фокусирайки се само върху грешката, която може да бъде измерена, се подценяват съществени аспекти от програмата на ЕСИ. Това дава основание някои практики да определят този подход като „опростен” (като се визира практиката на традиционното репрезентативно изследване) и да насочат вниманието към подход, който претендира за по-пълно обхващане на източниците на грешки при ЕСИ (този на общата грешка на оценката). **Концепцията „Обща грешка на оценката” има претенция за по-цялостно обхващане на източниците на грешки** (и поради тази причина се дискутира обстойно и в дисертацията).

В таблица 2 всеки източник на грешка се представя с потенциалния риск да допринесе систематична или случайна грешка в общата грешка.

Табл. 2 Риск от случайни и систематични грешки при основните източници на грешки

Компонент на Средната квадратична грешка	Риск от случайна грешка	Риск от систематична грешка
Грешка на обхвата	Нисък	Висок
Грешка поради неотговаряне	Нисък	Висок
Грешка при набиране на индивидуална информация	Висок	Висок
Грешка при обработка	Висок	Висок
Грешка на извадката	Висок	Нисък

Източник: Biemer и Lyberg, 2003

Грешка на обхвата е резултат от неточно дефиниране на генералната съвкупност и се дължи на разликата между генералната съвкупност и списъка с единици (на генералната съвкупност), които ще участват при формирането на извадката (Biemer и Lyberg, 2003: 79).

В „идеалния” случай съответствието между единиците на генералната съвкупност и единиците в списъка трябва да бъде пълно - всяка единица да бъде включена (само) веднъж в списъка и този списък да не съдържа единици, които не принадлежат към генералната съвкупност. Отклоненията от този „идеален” случай могат да възникнат по няколко начина, създавайки предпоставки за грешки на обхвата от няколко типа. **Първо**, могат да бъдат пропуснати единици, които попадат в генералната съвкупност (Атанасов, 1990: 101). Така списъкът е непълен, а пропуските поражда сериозен проблем в обхвата, наричан в методологическата литература „необхват” или „недообхват” (*undercoverage*). Като резултат, единиците, които липсват в списъка на генералната съвкупност, имат нулева вероятност да попаднат в извадката. **Друго отклонение** от „идеалния” случай е включването в списъка на единици, които не принадлежат към генералната съвкупност. Ако тези единици не бъдат идентифицирани и отстранени, оценките от изследването ще бъдат натоварени с ефекта на систематичната грешка в степента, в която погрешно включените единици имат характеристики, които се различават от тези на единиците в генералната съвкупност. **Третият проблем** е повторението на единици в списъка на генералната съвкупност (Атанасов, 1990: 101), известен като „надобхват” (*overcoverage*) (Biemer и Lyberg, 2003: 80) и би могъл да се предотврати чрез идентифициране на повторенията и премахването им от списъка. И като **последно отклонение** от „идеалния” вариант, Biemer и Lyberg (2003) посочват случаите, когато (една) единица от списъка съответства на няколко единици в генералната съвкупност – напр. списък, съставен от адреси на домакинства, а генералната съвкупност обхваща отделни индивиди. За да бъде определено лицето в домакинството, което ще вземе участие в изследването, се използват допълнителни методи за (репрезентативен) подбор (напр. последен рожден ден или схема на Л. Киш), които също биха могли да окажат систематични отклонения¹⁵.

Недообхватът не може да бъде открит в процеса на набиране на информация, което е основание този тип грешка (грешка на недообхват) да бъде определен като най-сериозният вид грешка на обхвата (Eurostat, 2009a). Недообхватът намира израз в систематична грешка, величината на която зависи от единиците извън извадковата съвкупност и различията между характеристиките на обхванатите и необхванатите единици. Надобхватът може да бъде идентифициран по време на процеса на установяване и регистриране на първична информация и намира израз в повишаване на стохастичната грешка и разходите за изследването, но не и в значима систематична грешка. Повторенията на единици (т.нар. дуближи), ако бъдат идентифицирани, могат да бъдат коригирани чрез статистически методи (Eurostat, 2009a). Грешката на обхвата обаче се отнася до сбора от грешки на недообхват и надобхват (U.S. Federal Committee on Statistical Methodology, 2001).

Сравнение на списъка на извадковата съвкупност със списъка на генералната съвкупност и сравнение на интервюираните единици с единиците в извадковата съвкупност са измежду методите, използвани за контрол на надобхвата и повторенията на единици (Атанасов, 1990; Eurostat, 2009a). Два метода са основно използвани за идентифициране на необхвата и оценка на неговата величина – актуализиране на списъка на генералната съвкупност с данни от определени информационни източници, и сравнение

---

¹⁵ Допуска се, че при приложението на схемата за подбор „последен/следващ рожден ден”, изборът на респондент по-често се свежда до лицето, отговарящо при скрийнинг процедурата (Smith, 2011).

на списъка на генералната съвкупност с други списъци на същата съвкупност (Атанасов, 1990; Eurostat, 2009a).

Biemer и Lyberg (2003) извеждат и математически изрази на систематичната грешка и относителната систематична грешка в оценката на средната на генералната съвкупност, дължаща се на грешка на необхвата (*noncoverage error*). Според Biemer и Lyberg (2003) от тези изрази могат да бъдат отбелязани няколко неща. Първо, **ако нивото на необхват е близко до 0, систематичната грешка ще бъде малка – без значение колко голяма е разликата между обхванатата и необхванатата съвкупност. Когато нивото на необхват расте, размерът на резултиращата систематична грешка също расте. С каква величина расте зависи от разликата между обхванатата и необхванатата съвкупност. Систематичната грешка на обхвата е функция от нивото на необхват и разликата в характеристиките (предмет на изучаване) между обхванатите и необхванатите единици.**

За разлика от грешката на обхвата, **грешката поради неотговаряне възниква в резултат на невъзможността да се набере търсената емпирична информация от всички определени за изследване единици (U.S. Federal Committee on Statistical Methodology, 2001) или невъзможността да се получи необходимата емпирична информация по всички въпроси във въпросника от всички единици в извадката**¹⁶ (Eurostat, 2009a). Тоест, загубата на данни може да бъде цялостна – изцяло неполучени данни (*unit nonresponse*) и частична (*item nonresponse*) (Маркова, 2004). В методологическата литература: срещани също като неотговаряне на единица и неотговаряне на въпрос.

Степента на отговаряне (и респективно степента на неотговаряне) се измерва и представя чрез нива на отговаряне (*response rate*) (респективно нива на неотговаряне): съответно ниво на отговаряне на единица (*unit response rate*) и ниво на отговаряне на въпрос (*item response rate*). Нивото на отговаряне на единица е съотношението на единиците, за които е набрана информация поне за някои променливи от въпросника към общия брой единици, определени за участие в изследването. Нивото на отговаряне на въпрос е съотношението между единиците, за които е набрана информация по определен въпрос, към общия брой единици, които трябва да отговорят на този въпрос (Eurostat, 2009a).

Нивото на отговаряне получава голямо внимание в практиката на ЕСИ като индикатор за качество на данните. Неговите възможности обаче като показател на грешката поради неотговаряне са ограничени. Систематична грешка поради неотговаряне е функция не само от нивото на неотговаряне, но величината ѝ зависи и от това как (характеристиките на) отговорилите и неотговорилите единици се различават по отношение на променливите, предмет на интерес в изследването.

Biemer и Lyberg (2003) конструират изрази и за систематичната грешка и относителната систематична грешка, дължащи се на неотговаряне, като подчертават, че (както и при систематичната грешка на обхвата), **ако не се разполага с информация за характеристиките на неотговорилите единици, систематичната грешка поради неотговаряне не може да се изчисли.**

Ефектът от неотговарянето намира израз върху статистическите оценки и води до увеличаване на стохастичната грешка. Стохастичната грешка нараства, защото обемът на реализираната извадка се различава от обема на планираната

---

¹⁶ При грешката на обхвата загубата на данни е от единици на генералната съвкупност.

извадка и броят на интервюираните единици намалява. По-трудният въпрос е: каква е величината на систематичната грешка? Според Lessler и Kalsbeek (1992) потенциалът на систематичната грешка поради неотговаряне може да бъде оценен чрез т.нар. идентификационни изследвания (*identification studies*) (U.S. Federal Committee on Statistical Methodology, 2001). При този тип изследвания характеристиките на респондентите и нереспондентите са сравнявани по множество социалнодемографски показатели, налични от списъка на единиците на генералната съвкупност, или от външни източници на информация за същата съвкупност. Методът „Специално набиране на информация“ (*special data collection*) показва как би се променила грешката поради неотговаряне, ако се постигне по-високо ниво на отговаряне (Eurostat, 2009a).

Грешките при набиране на индивидуалната информация са грешките, които се допускат в процеса на набиране на първичната информация на терена и са причина регистрираните отговори на поставените въпроси да се различават от достоверните отговори на тези въпроси. Основни източници на тези грешки обикновено са: инструментът на изследването (въпросникът или устройството за регистриране на информацията); респондентът, който съзнателно или несъзнателно би могъл да даде неточна информация; и интервюиращият, който умишлено или неумишлено би могъл да повлияе върху отговорите на респондентите (Eurostat, 2009a). Към тези източници на грешки някои автори добавят и методът на набиране на информация, ситуацията на провеждане на допитването и информационните източници (Biemer и Lyberg, 2003; Атанасов, 1990). Всеки един от изброените източници би могъл за допринесе грешка в процеса на набиране на индивидуалната информация. Нещо повече, тези компоненти са взаимосвързани и си взаимодействат. В резултат на тези сложни взаимовръзки между компонентите на грешката при набиране на информация, въздействието на конкретен източник на грешка върху отговора на респондента е по-скоро непредсказуем.

Ключовите причини за проблеми в **инструментариума** обикновено са слабостите при спецификацията (свързана с дефиниции, концепции), формулировката на въпросите, дължината на въпросите и въпросника, подредбата на въпросите (логическата им последователност); скалите на отговаряне, типът въпроси (открити, закрити въпроси), (дизайнът) форматът на въпросника. Всеки един от тези елементи (както и в тяхната взаимовръзка) би могъл да окаже влияние върху работоспособността на основния инструмент за набирането на емпирична информация – **въпросника**.

Различните **методи за набиране на информация** (напр. пряко интервю, телефонно интервю, пощенска анкета и др.) имат специфично въздействие върху респондента и набираната емпирична информация. Главното действащо лице при **прякото интервю** - интервюиращият - се оказва и основен проблем в процеса на набиране на индивидуалната информация, посредством потенциалното си въздействие върху респондента и неговите отговори. Друг потенциален източник на грешка при прякото интервю е присъствието на трето лице по време на провеждането на интервюто (напр. друг член на домакинството), който може да окаже влияние върху отговорите на респондента. Интервюиращият изпълнява ключова роля и при **телефонното интервю**, затова източниците на грешка при този метод са много близки до тези при прякото интервю. Несъобразените дължина и тип на въпросите, респективно несъобразеното времетраене на интервюто, увеличават риска от прекъсването му от страна на респондента и частичната (или цялостна) загуба на информация. Едно от предимствата на метода е възможността от проследяване и прослушване на работата на интервюиращите. Набраната индивидуална

информация често се въвежда непосредствено в процеса на разговор с респондента; което улеснява и логическия оглед и контрола на данните. За разлика от прякото и телефонното интервю **пощенската анкета** не включва помощта на интервюиращ. По тази причина методът е по-податлив на неправилна интерпретация от респондента – погрешно прочитане, погрешно разбиране. Добрият дизайн и форматиране на въпросника, ясните инструкции за попълване са особено важни за ограничаване на възможността от допускане на тези проблеми.

Индивидуалните характеристики на **интервюиращия** също могат да предизвикат отклонения в отговорите на респондентите. В степента, в която тези отклонения са сериозни и систематични, се наблюдава т.нар. „*въздействие на интервюиращия*”. Всеки интервюиращ се справя по различен начин при провеждането на интервю, при задаването на въпросите, при регистрирането на отговорите, при комуникацията с респондента. Интервюиращият би могъл да не зададе въпросите по начина, по който те са формулирани във въпросника¹⁷; той би могъл и да не следва точно инструкциите – както целенасочено, така и защото тези инструкции не са му изцяло ясни. Интервюиращият може да променя интонацията си, тона на гласа си, или други личностни маниери, понякога без дори да осъзнава. Потенциален източник на систематична грешка при набирането на индивидуална информация са и демографските характеристики на интервюиращия, като възраст, раса, пол, както и нагласи и очаквания на интервюиращия. В изследователската практика са прилагани три различни мерки за контрол върху въздействието на интервюиращите: обучение, мониторинг (наблюдение) и (оптимална) работна натовареност на интервюиращия.

Разбирането на въпроса, способността и желанието на **респондента** да даде достоверен отговор, визуалните (възраст, пол, облекло, изражение на лицето) и звуковите (тон на гласа, темпо, интонация) характеристики на интервюиращия, периодът на възпроизвеждане на информация, също са от значение за качеството на отговорите и биха могли да допринесат към грешката при набирането на информация.

В специализираната литература са на разположение множество методи и инструменти за измерване на грешката при набиране на емпиричната информация - в дисертацията е направен преглед на някои тях.

Между набирането на индивидуалната информация и началото на статистическия анализ първичните данни преминават обработка, която обхваща набор от операции – например, логически оглед, кодиране, въвеждане, понякога и статистически процедури по приписване на значения на липсващи данни (т.нар. „импутиране”) (U.S. Federal Committee on Statistical Methodology, 2001; Eurostat, 2009a). Към процедурите по обработка на данните в ЕСИ, Biemer и Lyberg (2003) добавят и тези по претегляне на данните и приложението на статистически анализи. **Всяка от тези процедури е потенциален източник на грешка, а техният кумулативен ефект се нарича грешка при обработката.**

В процеса на обработка данните търпят промени след набора от операции, имащи за цел да подобрят качеството на данните (индивидуалните данни биват проверявани, сравнявани, коригирани, кодирани, въведени и сканирани и т.н.). **Степента, в която се нанасят промени в регистрираната първична информация, определя потенциала за грешка при обработка**, чийто източник са горепосочените процедури. Ефективна техника

---

¹⁷ Според Том Смит, 25% от интервюиращите адаптират въпросите (по свой начин) на терена (GESIS Summer School in Survey Methodology, 2012).

за минимизиране на грешки при кодиране и въвеждане (когато първичната информация е регистрирана на хартиен носител) са двойното кодиране и двойното въвеждане.

Втора глава на дисертацията завършва с най-добре познатия източник на грешка при репрезентативните извадкови емпирични изследвания - стохастичната грешка, дължаща се на действието на случайните фактори в процеса на излъчване на извадката (Цонев, 1958). Теорията на репрезентативното изучаване осигурява техники за изчисляване на дисперсията на избрани показатели при всички възможни извадки (с репрезентативен характер). Затова, случайното отклонение, в резултат от изучаването на извадка, може да бъде изчислено. Нещо повече, систематичните извадкови грешки (*sampling bias*) обикновено са равни на нула или са незначителни, така се приема, че дисперсията отразява общата извадкова грешка (*total sampling error*) при пълно отговаряне на единиците.

Източниците на грешка се разгледаха самостоятелно, за да се покаже сложността на същността на грешката, това, което я прави възможна; и същевременно трудността да бъде измерена. **Развитието на методологическото знание за същността на тези източници на грешка обаче е крачка напред в развитието на механизмите за ограничаване на техните ефекти.**

Трета глава.

Качество на изследователския процес:

примерът на международните сравнителни изследвания.

Инструменти за оценка на качеството на процеса на емпиричното изследване

Акцентът в **трета глава** е върху качеството на изследователския процес. Представя се опитът на международните (междукултурни) сравнителни изследвания като пример за добра практика при осигуряване на качество чрез стандартизация на процесите при ЕСИ. Представят се различните подходи при разработването на стандарти за качество при международните изследвания и се обсъжда необходимостта от систематична оценка на съответствието на изследователските процеси (и продукти) със съответните стандарти. В заключение се представят ползваните в международната статистическа практика инструменти за оценка и контрол на качеството на процеса на статистическото изследване – променливи на процеса, въпросникът за самооценка на Евростат DESAP и стандартът ISO 20252 (2006) – с потенциал за успешно приложение и при ЕСИ.

В литературата (Viemer и Lyberg, 2003; Cooper и Lyberg, 2005) се приема, че **качеството на изследователските продукти при ЕСИ може да бъде постигнато чрез стабилни и предвидими процеси. Препоръчват се два основни начина за контрол на процеса на ЕСИ – стандартизация и мониторинг на ключовите променливи на процеса** (Lyberg и Viemer, 2008; Cooper, 1998). Стандартизацията се стреми към (сравнително) идентични процеси на ЕСИ при различните издания на изследването (при лонгитудинални изследвания) или при отделните еднократно провеждани изследвания. Пример за стандартизация са и т.нар. „текущи най-добри методи” (Current Best Methods – CBM), които правят опит да унифицират специфични процеси като разработването на въпросника и документирането на процесите, или приспособяването на данните вследствие на неотговаряне, така че да бъдат изпълнявани по сходен начин между различните организации (Statistics Sweden, 2001, 2004). Ако процесът е „творчески”, като

разработването на въпросника например, текущите най-добри методи не предписват как да бъде извършена процедурата стъпка по стъпка, а обръщат внимание на всички важни аспекти, на които следва да бъде обърнато внимание в процеса на конструиране на инструментариума и препоръчват надеждни методи. Когато процесите са повторяеми, като процедурата по документиране например, текущите най-добри методи намират израз във въпросници, където всяка стъпка се отмята след завършването ѝ. Текущите най-добри методи са актуални и навременно адаптирани към новото методическо знание и промени в ключови области на практиката (Mohler, Pennel, Hubbard, 2008). Вторият основен начин за контролиране на изследователския процес е чрез анализ на ключовите променливи – известни още като данни за процеса, също „параданни” (Couper, 1998). Контролът в реално време върху данните за процеса позволява навременно идентифициране и коригиране на грешки в програмата на изследването, подобряване на разходната ефективност и постигане на по-голяма точност в оценките на ЕСИ. Разграничават се макро- и микро- равнища на параданните (Scheuren, 2001). Обикновено макропараданните включват индикатори на процеса като нива на отговаряне, нива на обхват на списъка с единици на генералната съвкупност и нива на приписване на значения на липсващи данни. Докато микропараданните са данни за процеса, които засягат индивидуалната първична информация.

Трудно се създават „най-добри методи” в изследователската практика и трудно (и едва ли не невъзможно) би могъл да се стандартизира целият процес на ЕСИ, изхождайки от многообразието от изследователски цели, различната степен на сложност при изучаване на единиците, многообразието от подходи и методи. **Проблемът с липсата на общоприети стандарти обаче се изправя с най-голяма сериозност пред международните (межкултурни) сравнителни изследвания** (Harkness, 1999). При тях отсъствието на ясни стандарти, когато набирането на индивидуална информация се извършва от различни организации, с различен опит и изследователски практики, означава различие в методологията, методиката и организацията на изследването. А различните методологически подходи отдалечават изследователите от основната цел – сравнимостта на емпиричните данни.

Peter Lynn (2003) представя пет подхода при разработването на **стандарти при международните изследвания. Подходът към максимално качество** (*Maximum quality approach*) се стреми към провеждане на изследването с възможно най-доброто качество във всяка страна в международния консорциум. Затова за всяка страна (или група страни) се определят различни стандарти за качество, в зависимост от националните практики и ограничения. Основна слабост на подхода към максимално качество е потенциалът за големи различия между отделните страни. **Съгласуваният подход към качество** (*Consistent quality approach*) се стреми към уеднаквяването на всички (възможни) процеси при реализирането на изследването, приемайки „най-лесно постижимите стандарти”, съобразно страните в консорциума с по-слабо развити изследователски практики. Този подход обаче увеличава риска от понижаване на качеството под планираното, но същевременно някои аспекти не могат да бъдат (изцяло) съгласувани. Нивото на отговаряне е такъв пример. Дори да е постигнато едно и също ниво на отговаряне във всяка страна, няма основание да се приеме, че величината на систематичната грешка ще бъде една и съща. **Ограниченият подход към максимално качество** (*Constrained maximum quality approach*), според Lynn (2003), се стреми да идентифицира някои ключови аспекти от програмата на изследването, които биха могли да окажат влияние върху сравнимостта при международните изследвания. Такива могат да бъдат методът на

набиране на индивидуалната информация и обемът на извадката, за които се поставят съответни изисквания. В рамките на тези ограничения е възприет подходът към максимално качество. **Подходът към целево качество** (*Target quality approach*) е близък до подхода към съгласувано качество, но установените стандарти са тези на страните с по-развити изследователски практики. Подходът се свързва със стремеж към постигане на по-високо качество и стандарти, които трудно биха били постигнати при национални изследвания. И т.нар. **ограничен подход към целево качество** (*Constrained target quality approach*) модифицира в известна степен подхода към целево качество, като **определя няколко ключови ограничения. Тези ограничения се определят като основни критерии или минимум стандарти, в рамките на които могат да бъдат установени „предизвикателни“ цели – напр. достигане на предимствата на подхода към целево качество, като същевременно се осигури съгласуваност поне на ключовите индикатори. Стандартите, възприети в рамките на Европейското социално изследване (ESS), могат да бъдат приети като пример на този подход.**

Дали стриктното придържане към методологически стандарти означава по-високо качество на изследването, или пък обратното – отклонението от тях означава по-ниско качество – е въпрос, чийто отговор изисква провеждането на допълнителни методологически изследвания. Според Koch и др. (2009) **съществуват научни доказателства** както от опита на Европейското социално изследване (ESS), така и от други изследователски проекти, **че придържането към стандарти за качество при организацията и провеждането на ЕСИ е от значение за осигуряването на високото качество на изследването. Разработването и приемането на стандарт/и за качество обаче не гарантира само по себе си постигането на тези стандарти. Необходима е систематична оценка на съответствието на конкретен изследователски процес със съответните стандарти** (Park и Jowel, 1997).

Проблемът с необходимостта от цялостна оценка на съответствието на процеса на планиране и реализиране на програмата на изследването със следвания стандарт за качество е обоснован най-добре в Европейската статистическа система (ЕСС), където систематично се прилагат механизми за оценка на качеството на провежданите статистически изследвания. Основните инструменти за оценка на качеството на процеса в ЕСС – променливите на процеса, въпросникът за самооценка и международният стандарт за маркетингови и социални изследвания ISO 20252 – са релевантни за приложение и адаптация при всяко емпирично изследване.

Четвърта глава.

Примерен модел за оценка на качеството на емпирично социологическо изследване чрез въпросник за самооценка

В четвърта глава, на основата на осигурената в предходните глави на дисертацията информационна база, се разработва примерен модел за цялостна оценка на качеството на конкретно ЕСИ – Четвърто издание (2008/2009) на Европейското социално изследване (ESS) в България. Конструираният въпросник за самооценка на качеството на Четвъртото издание на ESS в България е резултат от адаптацията на метода на самооценка на Евростат. Инструментът за самооценка набира систематизирана информация за (оценяване на) качеството на конкретното изследване, като интегрира към

методологическите стандарти на ESS и набор от индикатори за качеството на ЕСИ, изведени в предходните глави на дисертацията.

На основата на предложената теоретична рамка се разработва инструмент за оценка на качеството на конкретно емпирично социологическо изследване¹⁸. Избраният метод за оценка на качеството е методът на самооценка, инструментът за набиране на емпирична информация – въпросник за самооценка. Обект на изследване е Четвъртото издание на Европейското социално изследване в България¹⁹ (ESS). Изборът на изследователския проект се дължи на обстоятелството, че **ESS следва вътрешен методологически стандарт за качество** – минимум от методологически изисквания, към които националните изследователски екипи следва да се придържат в работата си. Допълнително, **ESS документира в детайли изследователската работа на всеки национален екип** и тази документация е публично достъпна. **А методите за оценка на качеството поставят такива предварителни изисквания.**

Разработеният въпросник за самооценка е инспириран от въпросника за самооценка на Евростат – DESAP (Eurostat, 2006). Конструираният инструмент обаче се опитва да преодолее основните ограничения на въпросника на Евростат, най-вече субективността, като се състои от количествено измерими индикатори. Този инструмент не включва нестатистически показатели за качество, използвани от Евростат — например, релевантност, съгласуваност, съпоставимост, навременност на емпиричната информация, а се ограничава до индикаторите за точност на данните и анализа на ключови показатели за качеството на изследователския процес.

Въпросникът за самооценка е разработен с цел да се оцени качеството на Четвъртото издание (2008/2009) на Европейското социално изследване (ESS) в България²⁰. **Оценката на качеството се реализира на основата на възприетия стандарт за качество.** В рамките на ESS има ясно дефиниран стандарт за качество на набираната емпирична информация (ESS, 2007). **Спазването на този минимум от методологически изисквания се определя като първо ниво на оценка в разработения инструмент за самооценка. Инструментът за самооценка има и второ ниво на оценка. На това ниво се оценяват „допълнителните изследователски усилия” – предприетите допълнителни мерки (извън изискуемите) за осигуряване на качеството на ESS в България** – посредством ключови компоненти на концепцията „Обща грешка на оценката” и изисквания на Международния стандарт за качество ISO 20252 (2006).

---

¹⁸ Инструментът е представен в **Приложението** на дисертационния труд.

¹⁹ **Европейското социално изследване – ESS** (<http://www.europeansocialsurvey.org/>), е дългосрочен, мащабен научноизследователски проект, по който от 2001 г., под ръководството на експерти от *City University* в Лондон, работят международно признати екипи от повече от 30 европейски страни. От 2001 г. ESS изучава и анализира в национален и международен сравнителен план промените в социалните и ценностните структури на гражданите от страните – членки и кандидат-членки на Европейския съюз (ЕС). На всеки две години в рамките на изследователския проект се провеждат национални, репрезентативни за всяка отделна страна, емпирични изследвания, по обща методика и с единен инструментариум. България се присъединява към ESS през 2005 г. Българското участие в ESS се осъществява посредством научната програма "Европейско социално изследване в България" (<http://www.ess-bulgaria.org/>), финансирана от Фонд "Научни изследвания" към Министерството на образованието, и науката.

²⁰ Преди всичко обаче това е инструмент за оценка на качеството и може да намери приложение както във всяка (друга) страна – член в консорциума на ESS; така и в различни изследователски проекти и изследователски области – независимо от предмета или методологията на изследване – след съответната адаптация.

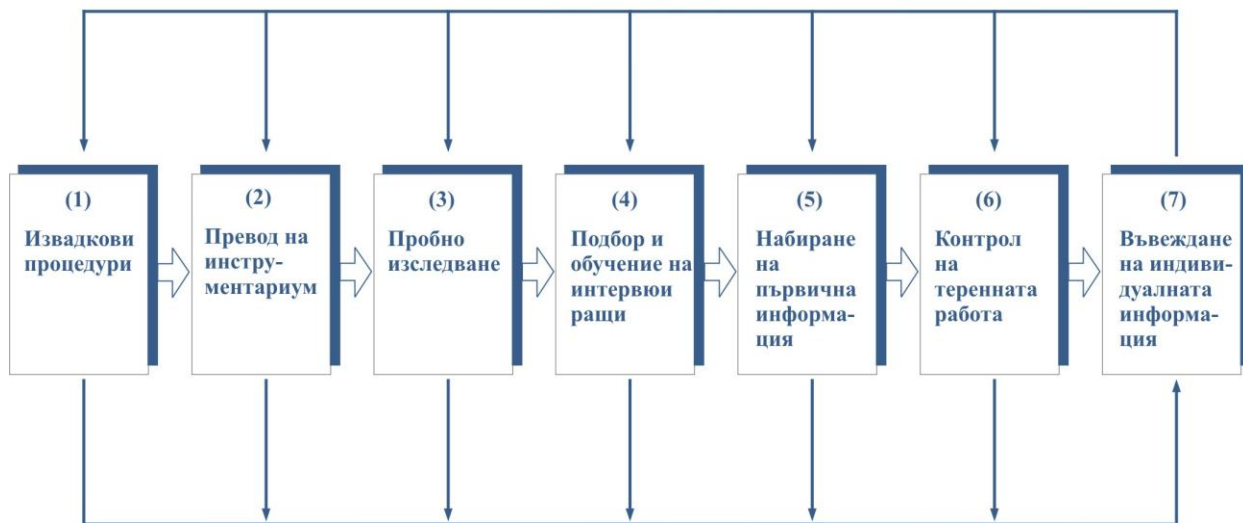

Например, оценка на предприетите превантивни мерки за ограничаване на източниците на грешки и положените усилия за изчисляване на тяхната величина.

Друга основна цел на въпросника е оценка на риска от потенциални проблеми на качеството на изследването и осигуряване на насоки за подобряване на качеството.

Въпросникът за самооценка оценява изпълнението на цялата програма на изследването, като преминава последователно през всяка стъпка от изследователската работа на националния екип²¹ (фиг. 13).

Фиг. 13 Структура на въпросника за самооценка

Всеки раздел във въпросника обхваща набор от специфични индикатори за оценка на качеството. Инструментът е условно разделен на две части. Първата част включва разделите Извадкови процедури и Превод на инструментариум и е предназначена за попълване от националния координатор на ESS в България. Втората част на въпросника обособява всички останали раздели (от Пробното изследване до Въвеждането на индивидуалната информация) и се попълва от ръководителя на теренната работа. Това деление цели набирането на информацията от лицата, пряко ангажирани със съответните етапи и елементи от изследването. Националният координатор и ръководителят на теренната работа попълват въпросника самостоятелно²².

Апробирането на въпросника позволява да се провери дали и доколко са спазени методологическите изисквания на изследователския проект. Проверката на изпълнението на изискванията дава основание да се направи оценка на качеството на изследването. При липсата на инструмент за оценка на изпълнението на програмата на изследването, такова заключение би било интуитивно и би се основавало на предположение, че изискванията са спазени, или че не са спазени. А в условията на

²¹ Допълнително се набира информация за работата с подизпълнители при изпълнението на отделни елементи от процеса на ESS в България; както и за придържането към етични кодекси и стандарти.

²² Въпросникът за самооценка е изпратен по електронна поща до националния координатор и ръководителя на теренната работа в Четвъртото издание на ESS в България на 12 октомври 2012 г. с молба да бъде попълнен за целите на дисертацията. Въпросниците са попълнени и върнати обратно в рамките на период, по-кратък от три седмици.

непрекъснато растящи претенции за провеждане на ЕСИ на най-високо научно равнище, предположението няма научна стойност, а и не е професионално. **Тук високото ниво на изпълнение на Четвъртото издание на ESS в България може да се изтъкне на основание на изпълнението на стандарта за качество на Европейското социално изследване, установено чрез конструирания за целта инструмент за оценка на качеството.** Изпълнените методологически изисквания на Европейското социално изследване са основание да се подчертаят положителните ефекти на стандарта за качество за осигуряването на високото научно равнище на изследването в България.

Апробирането на въпросника също позволява да се направи методическа оценка на работоспособността на въпросника за самооценка и възможностите за подобряването му за целите на оценяването на качеството на ЕСИ. Качеството на въпросника за самооценка се оценява посредством три критерия: 1) обхватът на проблематиката във въпросника за самооценка; 2) проблемите при попълване на въпросника; и 3) нанесените промени във въпросника в резултат на апробирането му. **Методическата оценка на работоспособността на конструирания инструмент позволява въпросникът за самооценка да се определи като инструментално релевантен на предмета на изследване – качеството на Четвъртото издание на ESS в България.**

Допълнително, конструираният и апробиран инструмент позволява да се обоснове адекватността и приложимостта на концепцията „*Обща грешка на оценката*” при разработването на инструменти за оценка на качеството на ЕСИ. Но и да се илюстрира на практика потенциалът на методи и инструменти, използвани в практиката на европейската статистика за оценка на качеството на статистическите изследвания, да намерят успешно приложение и при ЕСИ.

Заклучение

1. В дисертационния труд са осветлени методологически проблеми на качеството в контекста на емпиричните социологически изследвания (ЕСИ). Това е направено чрез систематизация на съществуващите в теорията и използваните в практиката концепции за осигуряване на качество на ЕСИ и критичен анализ на техните предимства и практически ограничения; както и чрез операционализация на ключовата концепция за качество – концепцията „*Обща грешка на оценката*”, която е фундаментална в методологията на ЕСИ.

Въз основа на анализа се установява, че качеството на ЕСИ е многоизмерна концепция: и по-точно, че няма единна дефиниция, няма и унифицирана концепция за качество на ЕСИ. Всяка следваща концепция добавя към предходната нови показатели за качество, като се опитва да преодолее предходни слабости и ограничения. В основата на всяка нова, следваща концепция за качество, стои теоретичната постановка „*Обща грешка на оценката*” - ключова в методологията на ЕСИ и основа за третиране на проблемите на качеството. Неоспоримото ѝ предимство е не само акцентът към източниците на грешки при проектирането и реализирането на изследователската програма; концепцията е цялостно внимание към изследователския процес. Тя се ограничава до статистическите характеристики на оценките и не включва нестатистически индикатори за качество, интегрирани от други теоретични постановки. Никоя от тях обаче (например, концепциите

„Годност за употреба”, „Цялостно управление на качеството” или „Качество на три нива”) не успява да преодолее основното ограничение на концепцията „Обща грешка на оценката” – трудностите при измерването на някои компоненти на общата грешка в съвкупната информация от ЕСИ.

2. Направената операционализация на ключовата концепция в контекста на емпиричното социологическо изследване (ЕСИ) – „Обща грешка на оценката” – позволява детайлното ѝ изучаване чрез декомпозирането на общата грешка на основни компоненти. Всеки компонент се разглежда самостоятелно – това позволява изясняването на същността и проявлението на отделните типове грешките при ЕСИ, както и техните източници. Същевременно се открояват методологическите трудности при измерване на величината на грешките и влиянието им върху крайния продукт от ЕСИ.

Изследването показва, че идентифицирането на някои грешки не винаги е възможно. Такива са например грешките при ненаблюдение и по-конкретно систематичната грешка на обхвата и систематичната грешка поради неотговаряне. Величината на тези грешки зависи от характеристиките на единици, които остават неизвестни за изследователите – в резултат на необхващането им в генералната или в извадковата съвкупност. Тези грешки могат съществено да променят обобщаващите характеристики на статистическата съвкупност. Трудностите при измерването им съсредоточава усилията на изследователите към превантивните мерки за ограничаване на възможностите за тяхната поява.

Вижда се също, че грешките при наблюдение, възникващи в процеса на установяване, регистриране и обработка на индивидуалната информация, поставят редица трудности пред изследователите. Източниците на тези грешки са много и от различно естество – методите и инструментите, интервюиращите, респондентите, кодировчиците, операторите по въвеждане на данните и др. А в процеса на набиране на емпиричната информация тези източници на грешки често действат взаимосвързано и въздействието на конкретен източник върху отговарянето на респондента е непредсказуемо. Установяването на величината на грешките при наблюдение изисква провеждането на допълнителни изследвания, често пъти свързани със значителни разходи, което на практика ограничава тяхното приложение.

Безспорно най-съществени са методологическите постижения при измерване на величината на стохастичната грешка. Проблемите тук в значителна степен са изяснени. Съществуват обосновани процедури за оценяване на нейната величина. Нещо повече, стохастичната грешка би могла да се определи още преди да е проведено изследването.

3. Декомпозирането на общата грешка на основните ѝ компоненти позволява да се систематизират ключовите индикатори за оценка на качеството на ЕСИ.

Въпреки трудностите при установяване на величината на някои грешки в конкретна оценка, анализът показва, че съществува набор от индикатори, които могат да бъдат много полезни (както на изследователите, така и на потребителите) при оценяване на качеството на данните. При грешката на обхвата такива са степента на надобхват и недообхват, както и предприетите действия за ограничаване на тези грешки и приложените методи за контрол на обхвата. При грешката поради неотговаряне наборът от индикатори значително се увеличава: такива са нивото на отговаряне или съответно нивото на неотговаряне – цялостно или частично. Полезно е и наблюдението на тези показатели на национално и на

регионално равнище, също и за отделни интервюиращи. Изчислява се още ниво на установени контакти, ниво на сътрудничество (на респондентите), ниво на откази, ниво на некатегорични откази, както и ниво на отказите, превърнати в успешни интервюта. Изчисляват се нива на отговаряне при различните методи за набиране на емпирична информация. Полезен индикатор за качество на емпиричната социологическа информация са и положените усилия за ограничаване на неотговарянето и за оптимизиране на отговарянето.

При грешката при набирането на индивидуална информация се акцентира върху наблюдението на някои непреки индикатори като: усилията, насочени към ограничаване на този тип грешка – например, мерките за подобряване на процеса на набиране на индивидуалната информация, свързани с планирането на изследването, провеждането на пробното изследване, проведените експерименти и когнитивни интервюта, обучението на интервюиращите и др. Откроява се и широк набор от индикатори, полезни при наблюдението на процеса на обработка на емпиричната информация. По-важните от тях са: грешките при идентифициране на извадковата единица, пропуснатите ключови променливи, неспазените логически преходи, несъгласуваните отговори, невалидните отговори на ключови променливи – установени при логическия оглед на въпросниците. Могат да се посочат още: броят на въпросниците, преминали към процедура на въвеждане, върнатите обратно въпросници за доуточняване от страна на интервюиращия; броят на анулираните въпросници. Отделни индикатори са наблюдавани и при процедурите по кодиране, въвеждане и редактиране на данните.

Величината на стохастичната грешка – обикновено представяна чрез стандартната грешка, коефициента на вариация или чрез доверителен интервал – е показателят, който най-често намира място в изследователските доклади; останалите, които се посочват, обикновено се игнорират.

4. Към проблема с липсата на цялостни методологически решения за контрол и оценка на качеството на ЕСИ, предизвикателство не само пред българската изследователска практика, но и пред международния опит при ЕСИ, се подхожда с аналитичен преглед на успешно работещите методи и инструменти, обосновани от Евростат, за оценка на качеството на статистическите изследвания. Разгледани са (критично) инструменти, възприети в Европейската статистическа система, като базисния минимум, който всяка изследователска организация трябва да прилага в практиката си (напр. индикатори за качество на данните и процесите, доклади за качество); които често са ограничени до отделни аспекти на качеството (напр. качеството на емпиричната информация или качеството на процеса на емпиричното изследване) и рядко адресират качеството като цяло. Посочени са и такива инструменти, които третираат качеството на изследването в неговата цялост, като го оценяват спрямо предварително дефинирани стандарти за качество (напр. методът на самооценка, одит). Същевременно прегледът на методологическите предимства на тези подходи позволява да се изяснят възможностите на някои от тях за приложение в практиката и на ЕСИ, след подходяща адаптация. Презумпцията, че някои от разглежданите методически решения могат да намерят ефективно приложение и у нас, се потвърждава чрез адаптирането на конкретен инструмент за цялостна оценка на качеството на ЕСИ.

5. Конструираният въпросник за самооценка е примерен модел за цялостна оценка на качеството на конкретно ЕСИ, посредством метода на самооценка. Той се основава на

разработения в рамките на програмата за самооценка (DESAP) на Евростат – въпросник – като се опитва да преодолее част от неговата субективност, набирайки информация за пряко измерими индикатори, доколкото това е възможно. Въпреки това, въпросникът е инструмент за вътрешна (субективна) оценка на качеството, целящ непрекъснато подобряване на процесите и продуктите и работата като цяло, вътре в изследователската организация. Разработен, за да идентифицира проблеми на качеството при всеки отделен етап на провеждането на Четвъртото издание на Европейското социално изследване (ESS) в България, инструментът интегрира стандарта за качество на ESS, както и някои от обособените в рамките на концепцията „Обща грешка на оценката” показатели за качество на данните. Инструментът взема предвид и някои изисквания на единствения в практиката на емпиричните изследвания ISO стандарт за качество (ISO 20252, 2006). Така качеството на ESS се оценява посредством изпълнението на методологическите изисквания на изследователския проект и положените „допълнителни усилия” за превенция и ограничаване на грешките в проведеното изследване.

Работоспособността на въпросника за самооценка е анализирана посредством обхвата на проблематиката във въпросника; установените проблеми при попълване на въпросника и нанесените (в резултат на апробирането му) промени в инструмента. В резултат на методическата оценка ограничен брой въпроси са преформулирани; някои въпроси от открит тип са трансформирани във въпроси от закрит тип чрез формулирането на отговори на въпросите.

6. Набраната чрез въпросника за самооценка информация за провеждането на Четвъртото издание на ESS в България позволява да се провери изпълнението на методологическите изисквания на проекта и да се оцени качеството на изследването. Изпълнените изисквания позволяват да се подчертае положителното въздействие на стандарта за качество за осигуряването на високата научна стойност на проведеното изследване; както и това на навлизането на стандарти за качество, разработени в рамките на мащабни международни проекти, в националната изследователска практика като цяло.

Насоки за бъдещ анализ

Осигуряването, контролът и оценяването на качеството на ЕСИ винаги ще бъдат актуални за изследователската общност проблеми. При това стремежът към планиране, организиране и провеждане на ЕСИ на най-високо научно равнище ще се засилва. Ще нарастват и претенциите към постигнатото (високо) научно равнище на реализираните ЕСИ. Затова трябва да се търсят опити за преодоляване на методологическите дефицити, свързани с измерването и системното оценяване на качеството на ЕСИ.

Предложеният дисертационен труд по проблемите на качеството на ЕСИ осветлява някои от нерешените въпроси, но далеч не изчерпва тази необятна област на социологическото познание и в този смисъл методологическите търсения трябва да продължат. Постигнатото тук би могло да бъде възможна отправна точка за разгръщане на емпиричната социологическа теория и практика в нерешени изследователски проблеми, като например:

1) Преодоляване на методологическите трудности при установяване на величината на отделни компоненти на общата грешка;

2) Преосмисляне на потенциалните възможности за ограничаване на източниците на грешки посредством по-добро планиране на изследователската програма, непрекъснатото контролиране и оценяване на нейната реализация на терена;

3) Разработване или адаптиране на инструменти за цялостна оценка на качеството на ЕСИ – съобразени със световния опит.

Стремежът към непрекъснато подобряване на качеството на ЕСИ е неразделна част от работата на всеки изследовател, но качеството на ЕСИ трябва да бъде измервано и оценявано на практика.

САМООЦЕНКА ЗА ПРИНОСИТЕ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Приноси за развитие на теорията и методологията на ЕСИ

1.1 Осветлени са основни теоретически и практически проблеми, свързани с осигуряването, контрола и оценяването на качеството на ЕСИ – методологическите трудности при дефинирането и измерването му; но също и отсъствието в практиката на ЕСИ, не само у нас, но и в чужбина, на цялостни методологически решения за систематичен контрол и оценка на качеството. Потвърдена е тезата, че оценката на научното равнище на ЕСИ изисква приложение на обосновани механизми за цялостен контрол и оценка, които да гарантират изпълнението на определените методологически правила.

1.2 Обоснована е ключовата концепция за третиране на проблемите на качеството в контекста на ЕСИ – концепцията „Обща грешка на оценката”. Аналитично са коментирани основните концептуални деления на общата грешка на оценката и третирането ѝ в българската и чуждата теория и практика. Обоснована е необходимостта от развитие на теорията за грешките и обогатяване на методологическото познание на недостатъчно изследвани аспекти на общата грешка. Изяснени са същността и проявлението на отделните компоненти на общата грешка, техните ефекти върху оценките; систематизирани са методически подходи за измерване на тяхната величина. Идентифицирани са и ключовите индикатори за качество на емпиричната информация от ЕСИ.

1.3 Осветлени са използваните в статистическата практика методи и инструменти за цялостна оценка на качеството на статистическите изследвания. Изтъкнати са факторите и условията, които предопределят прилагането на различните подходи. Обоснована е инструменталната релевантност на предложените методологически решения за практиката на ЕСИ. Насърчена е адаптацията и приложението на конкретните методи и инструменти за развитието на методологията на оценяването и контрола на качеството на ЕСИ.

2. Практико-приложни приноси

2.1 В практико-приложен план, на основата на опита на европейската статистика и предложената теоретична постановка, е конструиран инструмент за цялостна оценка на качеството на конкретно ЕСИ, проведено в България. Въпросникът за самооценка интегрира методологическите правила (стандарта за качество), определени в рамките на изследването, набор от индикатори за качество, идентифицирани при операционализацията на концепцията „Обща грешка на оценката” и отделни изисквания на международния стандарт за качество при емпиричните изследвания ISO 20252 (2006).

2.2 Въпросникът за самооценка е използван за оценка на конкретно проведено ЕСИ – Четвъртото издание на Европейското социално изследване в България, което позволява оценяването и на неговата работоспособност. Работоспособността на въпросника за самооценка е оценена посредством три критерия: 1) обхвата на проблематиката във въпросника; 2) проблемите при попълване на въпросника (коментари към конкретни въпроси; неотговаряне на въпроси; несъгласувани, нелогични отговори; и други; и 3) нанесените промени във въпросника в резултат на апробирането му. По този начин е обоснована възможността за приложение на инструмента за оценка при следващи издания

на изследването; както и възможностите за адаптация и приложение на въпросника за самооценка и при други и бъдещи ЕСИ.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. **Peucheva, D. (2012)** Survey Quality: What Exactly does it stand for? В: Годишник “Науката, образованието и изкуството през 21-ви век, Том VI, I част, Съюз на учените в България, Благоевград, ISSN 1313-5236, стр. 288-297 (на английски език).
2. **Peucheva, D. (2012)** Measuring Nonsampling Errors: A Challenge to the Total Survey Error Future Research Agenda, Athens: ATINER`S Conference Paper Series, No: SOC2012-0029, ISSN 2241-2891, pp. 5-13 (in English).

ДОКЛАДИ ПРЕД НАУЧНИ КОНФЕРЕНЦИИ И СЕМИНАРИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. **Peucheva, D. 2013.** Доклад на тема „Measuring the Quality of the European Social Survey (ESS) through a Self-Assessment Checklist: In Search of the Proper Survey Quality Assessment Approach”, Научна конференция на Европейското социално изследване (ESS) 2013, Дъблин, Ирландия (11.06.2013)
2. **Peucheva, D. 2013.** Доклад на тема „The Self-Assessment as a Method for Survey Quality Assessment. Making an Attempt to Assess the Quality of the European Social Survey in Bulgaria (Round 4) through a Self-Assessment Checklist”, Вътрешен семинар на ръководството на катедрата по Сравнително политическо поведение (Chair of Comparative Political Behavior, University of Mannheim), Манхайм, Германия (09.01.2013).
3. **Peucheva, D. 2012.** Доклад на тема „The Self-Assessment as a Method for Survey Quality Assessment. Making an Attempt to Assess the Quality of the European Social Survey in Bulgaria (Round 4) through a Self-Assessment Checklist”, Лекция в Института за социални науки GESIS (GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences), Манхайм, Германия (11.12.2012).
4. **Пейчева, Д. 2012.** Доклад на тема „Ключови концепции за качество на емпиричното изследване: основни характеристики, предимства и недостатъци”, Четвърта Балканска Научна Конференция на СУБ на тема “Науката, образованието и изкуството през 21-ви век”, Благоевград (30.09.-01.10.2012).
5. **Peucheva, D. 2012.** Доклад на тема „Measuring Nonsampling Errors: A Challenge to the Total Survey Error (TSE) Future Research Agenda”, Шеста Международна Конференция по Социология (6th Annual International Conference in Sociology), Атина, Гърция (7.05.2012).
6. **Peucheva, D. 2012.** Доклад на тема „Methodological Problems in Survey Quality: Applying the Self-Assessment as a Method to Assess the Quality of the ESS Round 4 implemented in Bulgaria”, (втора) Индивидуална визита в Центъра за социологически изследвания (CeSO), Католически университет Лювен, Белгия, по програма на Центъра за компетенции на Европейското социално изследване (ESS Competence Centre) (26.06.2012).

7. Peycheva, D. 2012. Доклад на тема „**Survey Quality: What Exactly does it stand for?**”, Вътрешен семинар на звено Изследвания и тенденции (Surveys and Trends Unit), Европейска фондация за подобряване условията на живот и труд (EUROFOUND), Дъблин, Ирландия (09.03.2012).

8. Peycheva, D. 2011. Доклад на тема „**Methodological Problems in Survey Quality**”, Индивидуална визита в Центъра за социологически изследвания (CeSO), Католически университет Лювен, Белгия, по програма на Центъра за компетенции на Европейското социално изследване (ESS Competence Centre) (07-11.06.2011).

ОБУЧЕНИЯ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. „**Prediction of the Quality of Survey Questions Using the Program SQP: Improvement of Questions and Correction for Measurement errors**”, Университет Любляна, Словения (**8-10.10.2012**). Лектори: Melanie Revilla и Diana Zavalla от Университет Помпей Фабра. (Обучение в рамките на Европейското социално изследване).

2. „**Cross-National Comparative Surveys**” (хорариум 60 часа, 3 ECTS). Лектори: Tom W. Smith, (NORC, Университет Чикаго), Prof. Dr. Dominique Joye (Университет Лозана), Prof. Dr. Christof Wolf (GESIS, Университет Манхайм) (**13-24.08.2012**). Курсът завършва с разработването на доклад на тема „Meeting Cross-National Survey Quality Standards: The Example of the 4th Round of ESS in Bulgaria” (2 ECTS).

3. „**Data Quality Assessment Methods Within the Context of Quality Management**”, European Conference on Quality in Official Statistics - Q2012, Атина, Гърция (**29.05.2012**). Лектори: Maria Dologova (Statistical Office of Slovak Republic) и Dr. Johanna Laiho-Kauranne (TIKE, Finland).

4. „**Improving Surveys with Paradata: Making Use of Process Information**”, AAPOR (уебинар, 12.05.2012). Лектор: Frauke Kreuter (Institute for Employment Research in Nuremberg, Germany)

5. „**Working with Comparative Surveys**”, Университет Любляна, Словения (**7-8.09.2010**). Лектори: Ineke Stoop (the Netherlands Institute for Social. Research). (Обучение в рамките на Европейското социално изследване).